

Gryte van der Toorn-Piebenga
Scandinavisch Instituut
Rijksuniversiteit Groningen

DE DUIVEL IN DE KERK

Een legende en haar sporen in Scandinavië

Inleiding

Wie wel eens een tocht door Denemarken heeft gemaakt, zal stellig onderweg een enkele keer gestopt hebben om een kijkje te nemen in één van de kerken, die langs de route liggen. Het zal hem of haar dan opgevallen zijn dat in sommige van die kerken middeleeuwse muurschilderingen te bewonderen zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval in de kerk van Fanefjord, een dorpje op het eiland Møn. In die kerk zijn de muren en gewelven versierd met afbeeldingen van verhalen uit de bijbel. Eén van de afbeeldingen heeft een niet-bijbelse oorsprong. Ze laat een duivel zien met een blad perkament in zijn handen. Links van hem zitten twee vrouwen op een bank. De ene is aan het woord, de ander luistert en heft haar handen omhoog van verbazing.

Wat stelt deze afbeelding voor? Voor mensen van onze tijd is dat een vraag. Anders lag het voor de mensen uit de tijd waarin de schildering is gemaakt, dat wil zeggen de tijd rond 1500. Zij wisten dat de duivel op de afbeelding bezig was de namen te noteren van de vrouwen op het bankje. Bovendien tekende hij op wat ze aan lasterpraat verkondigden. Praten in de kerk was zonde en kwaadspreken helemaal, en al wat zondig was, werd door de duivel op schrift gezet. Wat de duivel met die notities deed, was voor de tijdgenoten van de schilder evenmin een vraag. Algemeen namen zij aan dat hij zijn

aantekeningen bewaarde om ze als belastend materiaal te gebruiken op de Dag des Oordeels. Dan immers trad hij op als aanklager.

De gedachte dat er boek gehouden werd van de zonden der mensen, is van oude datum. We komen haar reeds tegen in de klassieke oudheid. Volgens een toen heersende opvatting werden de ondeugden van de stervelingen door de goden genoteerd en gebruikten dezen het hemelgewelf als schrijfvlak.¹ Ook in de bijbel komen we de gedachte tegen. De schrijver van de Apocalyps of Openbaring, het laatste bijbelboek, vertelt (20:12): "En ik kon de doden, groot en klein, voor de troon zien staan. En de boeken werden geopend. Nog een ander boek werd geopend, het boek des levens. En de doden werden geoordeeld naar hun daden, zoals die in de boeken beschreven stonden".

Dat het de duivel is die de kwade werken noteert, wordt in de bijbel niet vermeld. Maar de gedachte was al vroeg levend. Geen wonder, want wie anders dan hij en zijn trawanten kwamen voor die functie in aanmerking? In de vijfde eeuw en later komen we het idee regelmatig tegen. Zo lezen we in een geschiedwerk van de Engelse schrijver Beda (672-735) over een man die op sterven ligt en een schare duivels op bezoek krijgt. Deze hebben een boek bij zich dat zó zwaar is dat ze het bijna niet kunnen tillen. In dat boek staan de slechte woorden, daden en gedachten van de stervende opgetekend.²

Het motief van de schrijvende duivel is duidelijk aanwezig in de legende 'De duivel in de kerk', ook wel genoemd 'De schrijvende duivel in de kerk':

Eens, zo wordt er in deze legende verteld, was Martinus, bisschop van Tours, bezig de mis op te dragen. Hij werd daarbij geassisteerd door zijn diaken Briccius. De kerkgangers waren van heinde en ver gekomen om de plechtigheid bij te wonen, maar ze waren toch meer geïnteresseerd in elkaar dan in wat zich op het koor van de kerk afspeelde. Briccius keek enigszins verstoord naar hen. Al kijkend zag hij hoe de duivel verscholen zat in een nis en op een perkamenten rol de namen noteerde van de mensen die praatten. Ook dat wat ze zeiden, schreef hij op. Toen de rol vol was, probeerde de duivel haar uit te rekken. Daarbij viel hij achterover. Op dat gezicht schoot Briccius in de lach. Martinus vroeg naar de reden van Briccius' vrolijkheid. Toen Briccius hem tekst en uitleg had gegeven, liet Martinus de kerkgangers biechten. Vervol-

gens beval hij de duivel het geschrevene uit te wissen.³

Van wanneer deze legende van de schrijvende duivel dateert, is niet bekend. De oudste handschriften waarin ze is overgeleverd, dateren van de dertiende eeuw. Er zijn echter aanwijzingen voor dat het verhaal al eeuwen voordien bekend was. Ze moet namelijk, zo vertelt een dertiende-eeuws geschrift ons, oorspronkelijk in de Vita van Briccius (de *Vita sancti Briccii*) hebben gestaan.⁴ Deze Briccius leefde omstreeks 400. Hij volgde in het jaar 397 Martinus, beter bekend als Sint-Maarten, op als bisschop van Tours, en werd evenals deze na zijn dood heilig verklaard. De Vita over hem is echter verloren gegaan en we weten derhalve niet van wanneer deze dateert.

Vanuit Frankrijk heeft de legende zich over vrijwel geheel West-Europa verspreid. Onderweg heeft ze allerlei veranderingen ondergaan. Zo vielen in vele varianten de namen van Martinus en Briccius weg: In plaats van Martinus werd het een bisschop of een priester die de mis opdroeg, en voor Briccius kwam een kapelaan of diaken in de plaats. Ook was er gewoonlijk niet meer sprake van pratende kerkgangers, maar werden twee vrouwen als de boosdoeners aangewezen.

De overgeleverde teksten vertonen onderling soms grote verschillen. Hoezeer ze echter ook van elkaar afwijken, steeds bevatten ze de volgende details: Een duivel zit in de kerk en noteert de namen (dikwijls ook datgene wat er gezegd wordt) van de mensen die praten of iets anders doen dat niet door de beugel kan. Het perkament - in latere overleveringen is er ook sprake van papier - is te klein en nu probeert de duivel het uit te rekken met behulp van zijn tanden en klauwen. Al rekkend stoot hij zijn hoofd en dat is er de oorzaak van dat iemand in de kerk begint te lachen. Wanneer deze persoon heeft uitgelegd waarom hij lacht, geeft de priester de duivel het bevel om het geschrevene uit te wissen.

In de dertiende à veertiende eeuw werd de legende van de schrijvende duivel ook in Scandinavië bekend. Geestelijken die vanuit Zuidwest-Europa noordwaarts reisden, namen handschriften mee, waarin ze stond opgetekend. In

Denemarken en Zweden, waar over het algemeen weinig uit het Latijn is vertaald, is de legende niet in de volkstaal weergegeven. In Noorwegen en IJslands is ze wél vertaald, maar daar was men ook al vroeg begonnen met het omzetten in de volkstaal van Latijnse teksten.

Behalve op schrift is de legende in Scandinavië ook in beeld overgeleverd. Zowel in Denemarken als in Zweden - dus juist in de landen waar geen vertalingen bewaard gebleven zijn - zijn er kerken waar de legende is afgebeeld. Een van deze kerken, namelijk die in Fanefjord, is reeds genoemd.

Tenslotte is de legende in Scandinavië ook nog in de mondelinge overlevering blijven voortbestaan. In de vorige en in onze twintigste eeuw zijn er in Denemarken, in het zuiden van Noorwegen en in IJsland varianten opgetekend, die lange tijd van mond tot mond waren gegaan.

Al met al heeft de legende in Scandinavië dus een stevig spoor achtergelaten. In het hiernavolgende zullen de verschillende elementen waaruit dit spoor bestaat nader worden bekeken. Ter afsluiting worden enkele samenvattende conclusies gegeven.

Marialegende

De legende van de schrijvende duivel is in het Noors-IJslands overgeleverd in vier handschriften. Drie daarvan dateren van de veertiende en één van de achttiende eeuw. Het achttiende-eeuwse handschrift gaat, zoals uit de taal op te maken valt, terug op een veertiende- of vijftiende-eeuws manuscript. De vier teksten vertonen onderling slechts weinig verschil. Er mag derhalve worden aangenomen dat ze van één en hetzelfde voorbeeld afstammen.

Een samenvatting van de vier Noors-IJslandse redacties van de legende van de schrijvende duivel luidt als volgt:⁵

In de plaats Toledo in Midden-Spanje wordt op een dag de mis opgedragen door de aartsbisschop. Hij wordt daarbij geholpen door een diaken [volgens twee van de redacties is dit Anselmus van Canterbury].

Deze ziet plotseling hoe een duivel, verscholen in een nis, zit te luisteren naar een paar babbelende vrouwen en op een blad perkament noteert wat ze zeggen. Wanneer de duivel bij een poging om het perkament te rekken, achterover valt en zijn hoofd stoot, schiet de diaken in de lach. De aartsbisschop wordt kwaad. Hij hecht geen geloof aan de uitleg die de diaken voor zijn gedrag geeft en stuurt hem zonder pardon weg. Moederziel alleen loopt de diaken nu de stad uit. Tenslotte gaat hij zitten. Hij bidt tot Maria en valt in slaap. Wanneer hij wakker wordt, ligt de rol waarop de duivel zijn aantekeningen heeft gemaakt naast hem. De diaken dankt Maria en haast zich met de rol naar de bisschop. Deze laat de twee vrouwen roepen. Eerst ontkennen ze dat ze gepraat hebben. Maar als de bisschop hen voorleest wat er op de rol staat, bekennen ze hun schuld. Ze krijgen een boete opgelegd en de diaken wordt in alle eer hersteld.

Het eerste dat opvalt wanneer we deze Noors-IJslandse versie van de legende van de schrijvende duivel vergelijken met de variant uit de inleiding is dat de namen van Martinus en Briccius zijn weggefallen. In plaats van Sint-Maarten is het de aartsbisschop van Toledo in Midden-Spanje die de mis opdraagt. In plaats van Briccius is het volgens twee van de redacties een niet met name genoemde diaken die om de duivel lacht; volgens de twee andere is deze diaken Anselmus van Canterbury (1033-1109).⁶ Wat de pratende kerkgangers betreft: hun getal is gereduceerd tot twee en beiden zijn van het vrouwelijk geslacht.

Een ander, eveneens opvallend verschil met de variant uit de inleiding is dat er een nieuwe persoon in deze Noors-IJslandse versie voorkomt, namelijk Onze-Lieve-Vrouw. Ze treedt op als redster in nood: ze zorgt er immers voor dat de diaken zijn oude plaats weer kan innemen.

Door deze verandering - dus dat er nu sprake is van een wonder dat door Maria wordt verricht - is het verhaal een Marialegende geworden. In de latere middeleeuwen toen de verering van de Heilige Maagd tot een hoogtepunt kwam, werden bestaande verhalen wel vaker tot Marialegenden gemaakt. Er was gewoonlijk niet veel voor nodig om deze omvorming tot stand te brengen. Men behoefde daarvoor alleen maar de hoofdpersoon uit een bepaald

verhaal in moeilijkheden te laten geraken en vervolgens te vertellen dat hij of zij door Maria gered werd.

In dit bijzondere geval kan een historisch feit ertoe hebben bijgedragen dat de legende veranderde. Om dat duidelijk te maken komen we even terug op Briccius, de opvolger van Sint-Maarten en een van de hoofdpersonen uit de oudste vorm van de legende. Deze Briccius was ongeveer dertig jaar bisschop van Tours geweest, toen hij ervan beschuldigd werd dat hij een kind had verwekt bij een vrouw die in de bisschoppelijke residentie werkzaam was. Hoe Briccius ook probeerde zijn onschuld aan te tonen, de bevolking geloofde hem niet. Zij dreven hem de stad uit. Briccius ging naar Rome en vertelde de paus dat dit er de straf voor was dat hij zijn leermeester Martinus met erg weinig respect had bejegend. Na zeven jaar keerde Briccius terug naar Tours en nam zijn oude plaats weer in.

Deze gebeurtenis wordt beschreven in de *Historia Francorum* van Gregorius van Tours, een schrijver uit de zesde eeuw.⁷ Zijn verslag is in de dertiende eeuw overgenomen door Jacobus de Voragine in de *Legenda aurea*.⁸ Dit in de middeleeuwen zo geliefde werk zorgde ervoor dat de gebeurtenis weer de volle aandacht kreeg. Aangenomen mag worden dat als gevolg daarvan het oorspronkelijke verhaal veranderde. Bewust of onbewust liet iemand het niet bij de mededeling dat Briccius lachte en Martinus verslag uitbracht, maar voegde hij eraan toe dat Briccius door Martinus gestraft werd en de kerk moest verlaten. In latere varianten waar Briccius' naam is weggefallen, werd het de diaken die werd weggestuurd.

In Noorwegen en IJsland is het deze variant die bekendheid heeft gekregen, - dus die waarin twee vrouwen aan het roddelen zijn en waarin de diaken vanwege zijn luidruchtig gedrag wordt weggestuurd en vervolgens door Maria wordt geholpen. Ze is er vertaald en in verschillende redacties bewaard gebleven. Of het deze zelfde variant was die in Denemarken en Zweden door-drong, is moeilijk te bepalen. De schilders hebben tenslotte maar één scène uit het verhaal weergegeven: namelijk die waar de duivel notities maakt. Wanneer er naast deze duivel een paar vrouwen zijn getekend, mogen we aanne-

men dat de schilder de Marialegende-variant in gedachten heeft gehad. Wanneer er géén kerkgangers zijn afgebeeld, of juist een groot aantal, kan het ook de oude variant geweest zijn - dus die met Martinus en Briccius - waar hij van uitgegaan is.

Afb. Twee babbelende vrouwen op een bankje in de kerk en een ijverig schrijvende duivel. Muurschildering in de kerk van Fanefjord (Møn, Denemarken).

Afbeeldingen

Zoals gezegd zijn er in Denemarken en Zweden geen vertalingen van de legende overgeleverd. Maar dat het verhaal er in de late middeleeuwen wél

bekend was, staat vast. Het blijkt daaruit dat de belangrijkste scène - dus die waar de duivel bezig is zijn notities te maken - op muren in kerken is afgebeeld.

In Denemarken zijn er twee, en in Zweden negen kerken waar deze scène is weergegeven.⁹ Een van de twee afbeeldingen in Denemarken hebben we reeds genoemd, - namelijk die in Fanefjord. Het is die waarop we de duivel zien met naast hem twee vrouwen. Deze afbeelding is omstreeks 1500 vervaardigd door de zogenaamde Elmelunde-meester.

In de Birgittakapel van de Domkerk in Roskilde is eveneens een afbeelding te zien van de duivel met een blad perkament in zijn handen. Hier ontbreken echter de pratende vrouwen of andere kerkgangers. De schilder heeft voor alle duidelijkheid een tekst op een banderol geschreven. Deze luidt 'Scribo tardantes et vana loquendo vagantes' ofwel 'Ik noteer de namen van de mensen die te laat komen of over ijdele zaken spreken'.

Ook op enkele van de muurschilderingen in Zweden ontbreken de pratende kerkgangers. Langzamerhand was het verhaal zó bekend geworden, dat alleen al een tekening van de duivel met een schrijfrol voor zich voldoende was om de mensen erop te wijzen waar het om ging. Maar niet alle schilderingen zijn zo sober. In de kerk van Erentuna dat in de buurt van Uppsala ligt, is de geschiedenis groots afgebeeld. Temidden van pratende mannen en vrouwen zitten scherp luisterende duiveltjes. In de hoogte zit de meesterduivel en maakt notities op een vel papier dat door twee van zijn dienaren wordt vastgehouden.

Volksverhalen

Zoals met zovele verhalen uit vroeger tijden het geval is, bleef ook dat van de schrijvende duivel na de middeleeuwen in de mondelinge overlevering voortbestaan. Het ging van geslacht op geslacht en werd in de negentiende eeuw, toen er belangstelling kwam voor volksverhalen, door rondreizende geleerden

opgetekend. Zij vonden varianten in Duitsland, Denemarken, Estland, Zuid-Noorwegen en IJsland.¹⁰ De IJslandse variant, die we hier als voorbeeld geven, luidt als volgt:

Een duivel zit op een dwarsbalk in de kerk en noteert de scheldwoorden, waarmee twee vrouwen elkaar tijdens de preek overladen. Het stuk leer waarop de duivel zijn notities schrijft, is niet groot genoeg en nu probeert hij het uit te rekken. Al trekkend verliest hij zijn evenwicht. Hij valt, maar weet zich op het nippertje te redden door de klauwen van zijn voeten in het hout van de balk te slaan. Bij dat gezicht begint een van de kerkgangers te lachen. Deze wordt na de preek door de dominee ter verantwoording geroepen en vertelt wat er gebeurd is.

Kenmerkend voor deze variant en ook voor de Deense en Noorse is dat het verhaal zich nu in een Lutherse kerk afspeelt en dus niet meer in een Rooms-Katholieke. Er is bijgevolg geen sprake meer van een priester en een diaken, maar van een dominee en een kerkganger. Ook Onze-Lieve-Vrouw speelt geen rol meer in het verhaal. De 'Marialegende-variant', die in de late Middeleeuwen opkwam, verdween in de loop van de tijd.

Kenmerkend voor een aantal van deze mondeling overgeleverde, na-middeleeuwse varianten is verder dat er een detail ontbreekt. Zo wordt er in de variant die in Jutland is opgetekend, niet verteld dat er gepraat wordt of dat de kerkgangers zich op andere wijze misdragen. Het wordt derhalve ook niet duidelijk waarom de duivel namen noteert.

Volgens sommige van de mondeling overgeleverde varianten is de kerkganger die begint te lachen begiftigd met bovennatuurlijke krachten. Die mededeling behoeft geen verbazing te wekken. Iemand die in staat was de duivel te zien beschikte zonder meer over abnormale gaven. Ook uit de middeleeuwse versies blijkt - al wordt het niet expliciet verteld - dat de duivel niet voor iedereen zichtbaar was. Alleen bepaalde mensen, zoals Martinus en Briccius, konden hem aanschouwen.

Samenvattend

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat de uit de vroege middeleeuwen daterende legende van de schrijvende duivel in Scandinavië een stevig spoor heeft nagelaten: In Noorwegen en IJsland is ze bewaard gebleven in de vorm van een Marialegende, in Denemarken en Zweden is ze op muren in kerken afgebeeld en verder is ze in Denemarken, Noorwegen en IJsland in de mondelinge overlevering blijven voortbestaan tot in de vorige en onze eeuw toe.

In het algemeen kunnen we van dit Scandinavische spoor zeggen dat het een duidelijke koerswijziging heeft ondergaan in moralistische richting. In de oude variant met Martinus en Briccius is nauwelijks sprake van een omhooggeheven vinger. De Noors-IJslandse versie daarentegen heeft een uitgesproken stichtelijke strekking. Ja, er worden zelfs twee aanwijzingen gegeven. De ene is dat je niet mag praten in de kerk. De ander dat je op Maria moet vertrouwen.

Ook de muurschilderingen hebben een stichtelijk doel. Voor ons, twintigste-eeuwers, is die strekking misschien niet zo duidelijk, maar voor de mensen die in de tijd leefden waarin ze gemaakt zijn, was ze zonneklaar. In de kerk mocht evenals daarbuiten niet gezondigd worden. Het was dus verboden om te praten en zeker om te roddelen. Ook te laat komen of een dutje doen tijdens de dienst hoorde niet bij wat toegelaten was.

Maar werd er dan gepraat en geroddeld en was het de gewoonte om te laat te komen, zo zal een twintigste-eeuwse lezer zich afvragen. Ja, dat was in de late middeleeuwen, dus in de veertiende en vijftiende eeuw geen uitzondering. Uit wat schrijvers van die tijd vertellen kunnen we concluderen dat het bepaald niet stil was tijdens de diensten en dat mensen zich niet aan tijden stoorden. De kerk was een soort ontmoetingscentrum geworden. Het kwam voor dat de priester in zijn eentje de mis stond te celebreren, terwijl de kerkgangers zich met elkaar onderhielden.¹¹

Ook in Scandinavië kwam deze toestand voor.¹² De afbeeldingen van de schrijvende duivel op muren in kerken werden er dan ook meer gemaakt om

de kerkgangers erop te wijzen dat ze zich goed moesten gedragen dan om de kerken te verfraaien. De tijdgenoten van de schilders waren zich daarvan heel goed bewust. Zij hebben derhalve de afbeeldingen met andere ogen bekeken dan een toeschouwer van onze tijd dat doet.

NOTEN

1. Robert Wildhaber, *Das Sündenregister auf der Kuhhaut* (in: *FF Communications* No:163), Helsinki 1955, p.30-31.
2. Beda der Ehrwürdige, *Kirchengeschichte des englischen Volkes*, übersetzt von Günter Spitzbart, Darmstadt 1982, II, p.474-477 (boek V, cap. 13).
3. Zie M.Y. Offord (ed.), *The Book of the Knight of the Tower*, London 1971, p.49-50.
4. Zie J.Th. Welter (ed.), *Speculum laicorum*, Paris 1914, p.41.
5. Voor de oorspronkelijke tekst, zie C.R. Unger (ed.), *Mariú saga*, Kristiania 1871, p.175-179, 469-472, 1142-1145, 1145-1147.
6. Voor de redacties waarin Anselmus de rol van diaken vervult, zie *Mariú saga*, p.175-179, 469-472.
7. *Gregorii Turonensis opera*, ed. W. Arndt et B. Krusch, Hannover 1884, I, p.59-60.
8. Th. Graesse (ed.), *Jacobi a Voragine Legenda aurea*, ³1890, c.167.
9. Zeven van de negen muurschilderingen in Zweden zijn te vinden in kerken in de provincie Uppland (Erentuna, Habo, Tibble, Tensta, Färentusa, Rasbo), één in een kerk op het eiland Gotland (Linde) en één in een kerk in de provincie Östergötland (Tjällmo).
10. Vergelijk E. Tang Kristensen, *Jyske Folkeminder*, 4. saml. Kbh. 1880, nr. 442 (Den stummes syner); J. Skar, *Gamalt or Sætedal*, IV, Kristiania 1909, p.31; Jón Arnason, *Islenzkar þjó sögur og æfintýri*, Leipzig 1864, 2, 4 e.v. "Púkinn á kirkjubitanum".
11. Vergelijk J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem ⁴1935, p.226-227.
12. Robert Wildhaber, *Das Sündenregister auf der Kuhhaut* (in: *FF Communications* No: 163), Helsinki 1955, p.25-26.